

The Establishment of the Market:
Critique and Examination of the Idea of Market Autonomy in
Adam Smith's Treatise on “*Moral Sentiments*”
Based on Historical-Comparative Sociology

Hosein Kachouian*

Masoumeh Nadiri**

Abstract

According to the principles of economics, the market has a well-established mechanism, and any force outside this order disrupts the formation and operation of the market. This ruling has its roots in Adam Smith's plan of the mechanism of human action in the Treatise on “*Moral Sentiments*”. This idea gave the science of economics the opportunity to claim to be scientific (calculation, predictability, and the freedom of its judgments from non-calculation). But on the other hand, it dehumanized the scene of economic action and reduced it to a pre-programmed machine. In this plan, calculation is assumed to be inhuman. Although internal and external critics of economic science have raised numerous debates about the idea of the market, because they have not been able to show how decision and will, or the non-calculation, exist at the foundation of human calculation and economic action, their criticisms have ultimately failed to show why and how the market needs politics in its formation. At best, they have only succeeded in showing that the state, free from politics, must take care of it according to the laws of the market, and thus

* Associate Professor of Sociology, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran
(Corresponding Author), Kachouian@ut.ac.ir

** Ph.D. Candidate of Economic Sociology, Faculty of Social Sciences, Pardis Alborz, University of Tehran,
Tehran, Iran, MNadiri@Ut.ac.ir

Date received: 03/07/2025, Date of acceptance: 12/11/2025

the problem of the duality of economic man with the social man who has will still remain. The present study, using the method of historical-comparative sociology of Max Weber's economy, has shown the role of politics in the history of the formation of the free market.

Keywords: Free Market Mechanism, Homo Economicus, National Government, Relationship Between Economics and Politics, Adam Smith.

Extended Abstract

Introduction

In his treatise "*Moral Sentiments*", Adam Smith, by examining various situations of action, has presented a mechanistic plan of action. This plan is the basis of the relationship in the human world and exchange as a relationship in the market. Through this, Smith has been able to talk about the market mechanism and show how the scene of human action is self-founded and does not need forces or rules outside of itself. This conclusion has led him to write a chapter on the state in the book "*Moral Sentiments*" and to empty it of politics (as an idea outside the human scene). For Smith, the state is merely an administrative mechanism. In this case, rationality in administration and the market cannot have a human meaning. Rather, it is like a force imposed by the scene on humans. This has become the basis of many policy-making decisions in economics and statecraft. It seems that there is a conflict between the meaning, value, and political decisions of a nation and its economic interests, and humans are always condemned to wash their hands of will, awareness, and freedom. But is this situation bearable and feasible for humans? The present study, by examining the social history of markets, sought to find the answer to the question: Is the market a completely calculative matter, and is human reason opposed to his will and creativity? Has the market really been built in history by calculation, or can the role of non-calculation (politics and ideas) in the formation of the rational and modern market (Market) be found?

Materials & Methods

The present research has used historical-comparative sociology to study the history of the market. This method, which was invented by Max Weber and has evolved over time, is different from historical-comparative studies by the currents of German historicism, the world school, Marxism, and conventional economic history, which

149 Abstract

deal with the calendar-like expression of events or examine a period of history to find the cause of its occurrence and then compare it with another similar event (such as the development of industry or the occurrence of riots) to obtain their differences and similarities. In the comparative historical sociology of economics, the researcher first finds a history as the origin and emergence of that matter (for example, the rational and self-based market) through extensive studies. Then, he continues the study by studying its constituent components and the combination of those components. In this path, he must find other historical periods before and after that date to rule out the role of other factors except the main factor (which in this research is the role of politics and will) and study them to show what consequences and role the presence and absence of the factor under study had in that period and how it was that the main subject and object (the self-based market and economic rationality in this research) only emerged in a specific period with a specific combination of the desired factors. Therefore, the main period studied in this research is the period of mercantilism, in which the market and unified and rational economic calculations and measures, such as the trade balance, the country's public treasury, imports and exports, consumption, tariffs, etc., were created. Then, by measuring the effect of politics and political speech of rulers in other periods such as the history of the Silk Roads, Ancient Greece, Rome in the late Middle Ages, and the Hanseatic League (the first economic-political alliance) in the late Middle Ages, it explains the effect of the political factor in the formation of the market, the organization of market organizations and market society, and the development and invention of economic-rational calculations.

Discussion & Result

According to the study conducted, it was determined that during the long periods of global free trade along the Silk Road or the center of global free trade, namely Rome, despite the great prosperity of trade and the absence of political interventions, economic calculations, market mechanisms, social organization for production and trade, the invention of single measures and calculation scales, the invention of methods based on productivity and calculations of time and profit in organizing production and trade never took root and developed. But in times when the state - cities or national states were in tension with other geographies and the issue of the city's power was tied to its wealth (trade and production) - such as in ancient Greece and the era of mercantilism, and to some extent in the trade union of the Han, we

witness the growth and flourishing of creativity, social organization based on the economy, coordination of individual interests in line with collective interests, the invention of technologies and tools, the invention of measures and scales, the invention of commercial calculations, the invention of money as a tool for the rational organization of society, bureaucracy as the rationality of administration, and the like. In fact, historical findings have shown that wherever human ideas and designs (meanings) have laid a plan for the city and the country, although problems have arisen - such as the tensions of the Greek city-states or the era of mercantilism - but the pursuit of solving those problems in proximity to the political discourse of the city has also opened up powerful horizons of benefit in trade, which has ultimately led to an increase in political power.

Conclusion

What Smith draws as the mechanism of relationship and the mechanism of the market, although it is an attempt to maintain the continuity of life and save it from chaos and disorder, history has evidence that shows that continuity and discontinuity, calculation and non-calculation, are related to each other. Until there is an idea, a question, and a plan to limit the world, there will be no question (unknown), and until there is no unknown, no calculation will be made. The economy and the market, as a scene of trade and the rational pursuit of profit, transcend the calculations of livelihood and day-to-day life and emerge as an order and arrangement when, like a clock, its individual and separate parts can work in unison. The mechanism is the design of order, and order is the direction that the whole takes. The self-organizing order of the market, which coordinates its parts, is the product of a design for the order and direction of the parts. When such a plan of the relationship between politics and economics is in place, the ideal is put to the real test of life, and only that national idea that can propose a way of living and living, a way of calculating things, can also build an economy and a market. And on the other hand, that trade can appear as an economic power for a country and pursue its economic order that can strengthen the national discourse and the meaning that has held a nation together.

Bibliography

Skoepol, Teda (1973) *Insight and Method in Historical Sociology*. Translated by Hashem Aghajari. Tehran: Markaz Publications. Second Edition.

151 Abstract

- Smith, Adam (1975). *The Wealth of Nations*. Translated by Sirous Ebrahimzadeh. Tehran: Scientific and Cultural Publications.
- Braudel, Fernan (1980) *Reconsidering Civilization and Capitalism*. Translated by Firoozeh Mohajer. Tehran: Other Publications.
- Braudel, Fernan (1979) *Civilization and Capitalism*. Translated by Farhang Rajai, Scientific and Cultural Publications. Volume 2.
- Zedlacheck, Thomas (1988). *The Economics of Good and Evil; From Gilgamesh to Wall Street*. Translated by Ahmad Aliqolian. Tehran: Farhang Nashr Nou.
- Swedeberg, Richard and Granovetter, Mark (1986). *The Economic Sociology of Social Structure and Economic Action*. Translated by Ali Asghar Saeedi. Tehran: Tisa Publications.
- List, Friedrich (1991). *The National System of Political Economy*. Translated by Naser Motamedi. Tehran: Sahami Publications.
- Mill, John Stuart (1400). *Political Economy and Its Method*. Translated by Farzaneh Shafah. Babol Quarterly. Issue (4), Autumn and Winter 1400.
- Weber, Max (2007). *Protestant Ethics and the Spirit of Capitalism*. Translated by Abdolkarim Rashidian and Parisa Manouchehri Kashani. Tehran: Scientific and Cultural Publications.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

تشکیل بازار؛

نقد و بررسی ایده خودبنیادی بازار در «رساله احساسات اخلاقی»^۱ آدام اسمیت بر اساس جامعه‌شناسی تاریخی - تطبیقی

حسین کچوئیان*

معصومه ندیری**

چکیده

طبق مبانی علم اقتصاد، بازار سازوکاری خوبنیاد دارد و هر نیرویی بیرون از این نظم مخل تشکیل و بازی بازار است. این حکم ریشه در طرح آدام اسمیت از مکانیزم کنش انسان در رساله احساسات اخلاقی دارد. این ایده به دانش اقتصاد فرصت داد داعیه علمی بودن (محاسبه‌گری، پیش بینی پذیری و عاری بودن احکام خود از امورنامحاسباتی) را داشته باشد. اما از سوی دیگر عامل انسان زدایی از صحنه کنش اقتصادی شد و آن را به یک ماشین از پیش برنامه ریزی شده فروکاست. در این طرح، محاسبه امری غیر انسانی فرض می‌شود. منتقدان درونی و بیرونی دانش اقتصاد گرچه مباحث متعددی را درباره ایده بازار مطرح کرده‌اند اما چون نتوانسته‌اند نشان دهند، تصمیم و اراده یا همان امر نامحاسباتی چگونه در بنیاد محاسبه و کنش اقتصادی انسان وجود دارد، انتقادات آن‌ها در نهایت نتوانسته است نشان دهد که بازار چرا و چگونه در تشکیل خود به سیاست نیاز دارد. در بهترین حالت تنها موفق شده‌اند نشان دهند دولت عاری از سیاست باید طبق قوانین دورنژاد بازار از آن مراقبت کند و به این ترتیب مسئله دوگانگی انسان اقتصادی با انسان اجتماعی صاحب اراده، همچنان باقی مانده است. پژوهش حاضر با روش جامعه‌شناسی

* دانشیار جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول)،
Kachuoian@ut.ac.ir

** دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی اقتصادی و توسعه، دانشکده علوم اجتماعی، پردیس البرز، دانشگاه تهران،
تهران، ایران، MNadiri@Ut.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۱۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۲۱

تاریخی - تطبیقی اقتصاد مکس وبر، نقش سیاست را در تاریخ تشکیل بازار آزاد نشان داده است.

کلیدواژه‌ها: مکانیزم بازار آزاد، انسان اقتصادی، دولت ملی، رابطه بین محاسبه و نامحاسبه، رابطه بین اقتصاد و سیاست.

۱. مقدمه

نسبت بازار و سیاست از طلیعه علم اقتصاد مسئله‌مند شده است. تا پیش از آدام اسمیت، گفتن از اقتصاد و سیاست ملازم یکدیگر بودند. ملازمتی که از تأثیر و تأثر صرف فراتر بود و ارتباط این دو را ارتباطی اساسی و بنیادین می‌دید (زدلاچک: ۱۳۹۷، فصل اول). در دوران مدرن ابتدا به واسطه طرح آدام اسمیت، نسبت اساسی بین بازار و سیاست یعنی اثر هر یک در برپایی دیگری، گسسته شد. از نظر اسمیت بازار همان مبادله است (اسمیت، ۱۳۵۷: ۱۸). و مبادله فقط در کنش و روابط انسان وجود دارد. طبق طرحی که اسمیت از صحنه کنش و رابطه انسانی در رساله احساسات اخلاقی، به کمک مفاهیمی چون «همذات‌پنداری» (Sympathy) و «ناظر بی‌طرف» (Impartial Spectator) ارائه می‌دهد، همه چیز داخل صحنه رابطه تعیین تکلیف می‌شود و کنش انسانی وضعی خودبنیاد دارد. وی در این رساله پنج موقعیت کنش را ترسیم می‌کند تا بتواند به نتایج گفته شده دست یابد. موقعیت اول همدلی است. انسان به سبب اصالت خود دوستی در وجودش، می‌تواند با قرار دادن خود به جای دیگری به درک احساسات غم یا شادی او دست یابد (Smith, 1759: chap1). موقعیت دوم که اسمیت آن را همنوایی دوطرفه (Mutual sympathy) می‌نامد. فرد، دیگری را که با وی ارتباط دارد و کنش‌هایی نسبت به او انجام می‌دهد را به کمک قوه همنوایی قضاوت و درک می‌کند. به عنوان مثال زمانی که فکاهی یا شعری می‌خوانیم و فردی به ما بی‌توجهی می‌کند از یک سو ما ناخرسندی او را درمیابیم و از سوی دیگر از او توقع داریم برای همنوایی با موقعیت، ما را با لبخندی همراهی کند. چرا که از او توقع داریم بتواند خودش را به جای ما بگذارد و ببیند در این موقعیت توقع هماهنگی است و این عدم تناسب رفتار او با صحنه، بر هم زننده هماهنگی و تعادل است (Ibid: chap2). موقعیت سوم فرد رفتارهای شادی و غم خود را بر اساس قضاوتی که ناظر بیطرف (تماشاگری که هیچ نفع و ضرری در صحنه ندارد) تنظیم می‌کند. اسمیت می‌گوید ما می‌توانیم خود را به جای ناظر بیطرف بگذاریم و بسنجیم که آیا این رفتار در تناسب با صحنه کنونی هست یا نه (Ibid: chap3). در موقعیت

چهارم فرد دیگری در حال کنش است و ناظر بیرونی (بیطرف) خود فرد است که با تطبیق رفتار کنشگر با موقعیت صحنه درباره او قضاوت می‌کند. اهمیت این مثال اسمیت در این است که با یک مثال نشان می‌دهد همه چیز به موقعیت و معنای صحنه ارتباط دارد. ناظر بیرونی اگر برسد و فردی را در حال فریاد ببیند قضاوت منفی درباره او می‌کند اما زمانی که بداند از او حقی بزرگ گرفته شده است، به وی حق می‌دهد. این نشان می‌دهد همه چیز در صحنه تعیین تکلیف می‌شود و هیچ ارزشی نمی‌تواند بیرون از صحنه حکمی عام صادر کند (Ibid: chap4). در موقعیت پنجم، که بعد از نوشتن ثروت ملل در رساله احساسات اخلاقی به عنوان اصلاحات اضافه شد مسئله عدالت و عذاب وجدان است. در برخی مواقع فرد ممکن است در عین حال که قدرت سمپاتی با دیگری را دارد و می‌داند که مثلاً اگر او را بکشد یا در یک معامله از او دزدی کند به او رنج می‌رساند، اما باز ممکن است به خاطر نفع شخصی بخواهد وی را به طریقی از سر راهش بردارد. در این موقعیت ناظر بیطرف قضاوت خواهد کرد که آیا این اقدام او برای پیگیری نفع شخصی و مراقبت از خودش (مثلاً موقع انتقام یا دفاع عادلانه بوده است یا نه. چگونه؟ اسمیت سه محور یا خط قرمز را برای مسئله عدالت و قضاوت در نظر می‌گیرد. خطر برای جان افراد، نقض قرارداد و تعرض به مال یا ناموس. تا قبل از این مرز فرد می‌تواند هر قدر که می‌خواهد نفع خودش را پی‌گیری کند (Ibid: chap4).

با این وصف دیده می‌شود که کنش انسانی از نظر اسمیت وضعی مکانیستی دارد. به این ترتیب اسمیت ریشه اخلاق، شکل روابط، علت و غایت آن را تماماً در خود صحنه رابطه و در همین مکانیسم می‌جوید همچنین در فصل سوم احساسات اخلاقی وقتی به عرصه قانون می‌رسد قانون را هم برآمده از صحنه و ضرورت آن می‌داند که کسی نمی‌تواند احکام آن را بیرون از صحنه تعیین کند. از نظر او دولت (حکومت) همان ناظر بیطرف است که باید قوانین را از صحنه کنش انسانی برگیرد (Smith, 1759: chap5). به این ترتیب اسمیت دولت را به واحد اداری صرف یا به عبارتی یک سازمان کارشناسی صرف فروکاسته است و از سیاست داری ساقطش کرده است. وقتی این طرح به صحنه بازار در ثروت ملل می‌رسد ایده خودتنظیمی (درونباشی) بازار را می‌سازد که خود را در مباحث مرتبط با مبادله و دست نامرئی نشان داده است. بنابر این سیاست همچون یک طرح و ایده خارج از مکانیزم مبادله (رابطه) نمی‌تواند و نباید در تشکیل بازار که از نظر اسمیت فقط همان صحنه مبادله یا عرضه و تقاضا است حضور داشته باشد.

بعد از انتشار احساسات اخلاقی و ثروت ملل، ایده اسمیت توسط شخصیت‌های مشهوری پی گرفته شد. دیوید ریکاردو یکی دیگر از توسعه دهندگان اولیه علم اقتصاد است که گرچه بر تولید متمرکز بود و باعث شد به لحاظ نظری، توجه به ماهیت بازار فراتر از مکانیزم مبادله جلب شود اما به واسطه او، نخستین تلاش ریاضیتی کردن دانش اقتصاد صورت گرفت و مجال طرح کردن علم اقتصاد به مثابه علم محاسباتی فراهم شد. امری که بنیادش در ایده مکانیزم کنش احساسات اخلاقی اسمیت گذاشته شده بود. گامی که ریکاردو برداشته بود را یکی دیگر از چهره‌های کلاسیک اقتصاد یعنی جان استوارت میل تکمیل کرده است. او در توضیح روش اقتصادسیاسی آورده است: «.. اقتصاد اگر می‌خواهد علم باشد، باید به جای توجه به اثر مسائل فرهنگی و اجتماعی در بازار، به این امر ایمان داشته باشد که انسان موجودی عقلانی است و می‌تواند در بازار از منفعت و ضرر خود مراقبت کند...» (میل، ۱۴۰۰: ۸۹).

میل در این فراز دو مفروض را بیان داشته است. یکم؛ انسان دو بعد دارد. یکی بعدی اجتماعی و سیاسی که با ایده و طرح او برای جهان در ارتباط است و دیگری، بعدی عقلانی و محاسبه‌گر، که فارغ از معناها و ارزش‌های او در صحنه بازار کار می‌کند. دوم؛ اقتصاد برای مطالعه کنش اقتصادی انسان به نحو علمی، ناگزیر از حد زدن بر انسان و محدود کردن او است. علم اقتصاد باید قدرت پیش بینی و محاسبه داشته باشد. چنین علمی نمی‌تواند موضوعی غیرقابل پیش بینی و غیر قابل محاسبه داشته باشد که هر لحظه ممکن است تغییر یابد. بر این اساس، علم اقتصاد باید صرفاً بر عقل محاسبه‌گر انسان متمرکز باشد. این دو مفروض یک نتیجه نهایی دارند؛ محاسبه امری غیرانسانی است. یعنی از دستبرد و طرح‌اندازی انسان خارج است و نتایج آن چونان امری منطقی و غیرقابل مناقشه، هستند. این موضع، همانقدر که به علم اقتصاد قدرت بخشید تا سیاست و هر طرح دیگری را از صحنه بازار پس بزند، همان اندازه نیز به انسان زدایی بیشتر از کنش اقتصادی و علم اقتصاد منجر شد.

نتیجه این شیوه طرح کنش اقتصادی، بروز مسائل متعددی است که در نامه نگاری‌های میان آدام اسمیت و روسو، تحت عنوان پیامدهای منفی جامعه تجاری در جریان بود. اما دامنه این پیامدها صرفاً اخلاقی یا اجتماعی نیست. بحران معرفتی درباره ماهیت انسان و ارتباط او با اقتصاد و سیاست نیز حاصل همین شیوه طرح کردن بازار و کنش اقتصادی است. تضاد بین فرد با جامعه و تضاد بین منافع فردی با منافع عمومی و منافع ملی نیز

بحران دیگری است که تولید می‌شود. حتی تصمیمات بزرگی که کشورها برای سرنوشت خود می‌گیرند نیز می‌تواند به درکی که از بازار و اقتصاد و رابطه آن با سیاست دارد گره خورده باشد. به عنوان مثال در زمان انتشار کتاب آدام اسمیت از یک سو اسکاتلند برای دستیابی به مزایای تجاری و بازار انگلستان، مجلس ملی خود را منحل می‌کند و به اتحادیه بریتانیای کبیر می‌پیوندد که تا امروز استقلال ملی را از آنان سلب کرده است و از سوی دیگر آمریکای مستعمره‌ای وجود دارد که با اعلام استقلال از انگلستان، در پی ساختن سرنوشت تجار و تولیدکنندگان آمریکایی است. این‌ها همه به ما می‌گویند جریان رخ داده، هم بحران معرفتی و هم بحران عینی و انضمامی ایجاد کرده است. حکم علم اقتصاد این است که انسان و جوامع باید از ارزش‌ها و اهداف خود، از آنچه نیروی جمع شدنشان بوده است و به آن‌ها معنا می‌دهد به نفع نیروی اقتصاد و ثبات بازار دست بردارند. گویی بازار با حضور انسان در مقام کنشگر صاحب اراده و خالق معنا نمی‌تواند تشکیل شود و ادامه یابد. طرح اندازی انسان ممکن است مخل بازار باشد.

ماکس وبر این بحران و دوگانگی طرح شده را تلاش داشت تحت این پرسش جامعه‌شناسانه مطالعه کند که اگر جوامع بین منافع مادی و اهداف آرمانی خود تضاد ببینند چه می‌کنند؟ (وبر، ۱۳۸۶) سایر منتقدان علم اقتصاد نیز، چه برخی از نحله‌های اقتصاددانان و چه جامعه‌شناس‌ها، انتقادات متعددی به مفروضات و احکام توضیح داده شده آن داشته‌اند. در تمام این انتقادات همچنان بعد اجتماعی و سیاسی انسان، خصلت صاحب اختیاری و خالق معنا بودنش، از بعد اقتصادی آن جدا انگاشته شده است و تنها تذکری داده شده است که باید این بعد را هم دید یا بعد اجتماعی و سیاسی می‌تواند بر تصمیمات اقتصادی اثرگذار باشد. نمونه‌های شاخص در جریان اقتصاد، نهادگرایان هستند و در جریان جامعه‌شناسی اقتصادی کارهایی مانند میدان اقتصادی بوردیو، مردم‌شناسی اقتصادی گارفینگل و نظریه هک شدگی و فک شدگی گرانووتر. این نظریات و پژوهش‌های میدانی گرچه موفق شده‌اند حضور معنا، اراده و فرهنگ را در میدان کنش اقتصادی افراد جامعه نشان دهند اما همچنان موفق نشده‌اند نشان دهند این امور چگونه در تشکیل بازار و محاسبات عقلانی حضور دارند. یعنی تا نشان داده نشود که محاسبه و عقلانیت چگونه در بنیاد خود، انسانی است و نسبتی اساسی با امر نامحساباتی در انسان دارد، این معما حل نخواهد شد. پرسش اینجا است که چگونه می‌توان به نسبت بین محاسبه و عقلانیت محض

اقتصادی در بازار، با وضعیت انسان صاحب اراده، خالق معنا و طرح انداز در جهان نگر است؟

پژوهش حاضر این کار را به کمک مطالعه تاریخ اجتماعی بازار انجام داده است تا نقش نامحاسبه یعنی حضور عاملیتی به نام سیاست را در تشکیل و سرنوشت بازارها در طی تاریخ بسنجد و کیفیت این حضور یا غیاب آن را نه به نحوی نظری بلکه به شکلی تاریخی و اسنادی بیان نماید. البته اقتصاددانان، جامعه‌شناسان و پژوهشگران زیادی در نظریه پردازی‌های خود از روش تاریخی استفاده کرده‌اند. آدام اسمیت به نقش دولت - شهرهای اروپایی در پیدایش نخستین بازارهای مدرن، مناطق صنعتی و شکل‌گیری صنایع و فنون در آن دوران در فصول انتهایی ثروت ملل اشاره کرده است (اسمیت، ۱۳۵۴: فصل سوم و چهارم). ریکاردو، میل، مالتوس، کشیش کندیاک و اقتصاددانان سیاسی چپ‌گرا، اقتصاددانان ملی، اقتصاددانان جریان تاریخ‌گرایی آلمانی، نهادگرایی از این جمله‌اند. اما تفاوت روش تاریخی در علم اقتصاد با روش تاریخی در جامعه‌شناسی اقتصادی این است که مطالعات تاریخی علم اقتصاد فاقد وجه تحلیل و تعمیم جامعه‌شناختی بوده و بیشتر از نوع "مقایسه‌ای" هستند تا "تطبیقی" (اسکاچپول، ۱۳۹۲: ۲۰۶-۲۱۶). به این ترتیب امکان بررسی حضور و غیبت مؤلفه‌های اساسی در تشکیل بازار و کیفیت حضورشان به نحو تحلیلی و به صورتی که بتواند به یک نظریه درباره رابطه سیاست و بازار تبدیل شود وجود ندارد. ارتباط بین فرد، نهادها و ساختارها و ارتباط بین نظم بازار با منافع فردی نیز در این مطالعات قابل ردیابی نیست (Tilly, 1972: 52-55). همچنین معیار خاصی نیز برای انتخاب زمان‌ها یا مواد تاریخی برای مقایسه وجود ندارد و تاریخ اغلب به صورت تقویم حوادث پیاپی خوانده می‌شود.

ماکس وبر واضع جامعه‌شناسی بازار و جامعه‌شناسی اقتصادی، در برخی کارهای خود روشی را پرورانده است که می‌توان آن را جامعه‌شناسی تاریخی - تطبیقی اقتصاد نامید (Swedberg, 2018). «دولت ملی و سیاست اقتصادی»، «دولت عقلانی و سیاست اقتصادی»، مطالعاتش بر بازار سهام، مطالعات در مورد حقوق کشاورزی در روم باستان و تاریخ اقتصاد عمومی به وضوح از این روش بهره‌مند هستند. به گفته شارحانش، بخش‌های زیادی از نظریات وی در خصوص تولید کارخانه‌ای، شیوه سازماندهی سرمایه‌داری، توسعه صنعت نخ‌ریسی در انگلستان و تفاوت آن با هند، پیدایش جامعه صنعتی، پیدایش بروکراسی و... در کارهای وبر همگی از طریق همین روش انجام شده‌اند (Turner, 2000: 68-70).

تشکیل بازار؛ ... (حسین کچوئیان و معصومه ندیری) ۱۵۹

پژوهش حاضر نیز با استفاده از همین روش به انتخاب دوره‌های تاریخی جاده ابریشم (بازار آزاد از سیاست) از دو قرن پیش از میلاد مسیح تا قرن ۱۵ میلادی، بازار در دولت - شهرهای یونان باستان، بازار در ایتالیای قرون ۱۲-۱۶ میلادی (مرکز تجارت جهانی)، اتحادیه هانس قرون ۱۲ تا ۱۶ و مرکانتیلیسم در قرن ۱۶ تا ۱۸ خواهد پرداخت.

۲. یافته‌های تاریخی

طبق نظریات علم اقتصاد و ایده بازار آزاد، مولفه‌های اساسی چون رشد جمعیت، رشد مصرف و تقاضا، آزاد بودن مبادله بین تجار و بازاریان، آزادی صنعتگران از تصمیمات سیاسی و دلخواهانه سیاستمداران، ارتباط بین بازارهای مختلف، داد و ستد بین المللی، امکان انباشت سرمایه، امکان ارتباطات وسیع و بازارهای گسترده (عرضه و تقاضای آزاد و وسیع) از شروط اصلی تشکیل بازار آزاد و عملکرد بهینه آن هستند و مولفه‌هایی مانند دخالت دولت در جریان آزاد تجارت به هر بهانه‌ای اعم از حمایت گلخانه‌ای از صنایع مخل سازوکار بازار است. در زمان جنگ‌ها تعرفه‌ها، مالیات‌ها، عدم قطعیت‌های ناشی از تصمیمات سیاسی، تنش‌های ژئوپلیتیک، دخالت دادن اهداف و ایده‌های غیر اقتصادی در بازار، سبب کم شدن بهره‌وری، مخل رشد صنایع و تجارت می‌شوند. در مطالعه تاریخی انجام شده با توجه به این مؤلفه‌ها ویژگی هر دوران و ویژگی بازار در آن دوران به تصویر کشیده شده است.

۱.۲ جاده ابریشم؛ مسیر تجارت آزاد جهانی

مسیرهای متعددی که بازارها از شرق چین تا غرب اروپا را به هم متصل می‌کردند به عنوان جاده‌های ابریشم خوانده می‌شوند که تجارت به صورت یک شبکه پیوسته در آن، حدود ۱۷ قرن رواج داشته است (Frankopan, 1950). البته این جاده نه به شرق و نه به دولت چین اختصاص نداشت. بخشی از آن اروپایی بود. حتی ابریشم هم کالای تجاری غالب آن نبوده است. مسیرهای متعدد که به مقاصد گوناگون ساخته شده بودند (Lewis, 2018: 3-4). جریان تجارت در آن نیز الزاماً از شرق به غرب نبوده است. تقریباً می‌توان گفت این مسیرها به هیچ کس تعلق نداشتند و به هیچ حاکم یا کشوری نفع و ضرری نمی‌رساندند. تنها یک شبکه برای ارتباط بین شهرها بودند. ز ابتدای قرن ۱۶ میلادی با کشیده شدن مسیرهای تجاری جدید دریایی و زمینی که مرکانتیلیست‌ها ایجاد کردند، این مسیر به عنوان یک شبکه

پیوسته تجاری از مدار تجارت جهانی خارج شد گرچه قطعاتی از آن در جاده‌های جدید به کار گرفته شد (Zhang, 2017: 114-120). جاده‌های ابریشم نمونه خوبی برای بررسی مؤلفه‌های مورد نظر و وضعیت بازار در یک تاریخ و گستره جغرافیایی بزرگ است.

آزادی مبادلات از دولت و سیاست: آزادی مبادله در مسیرهای ابریشم در طی قرون متمادی شامل آزادی کالاهای مورد تجارت، ثمن مورد معامله، عدم الزام بازرگانان به استفاده از مسیری خاص، عدم مقررات گذاری توسط دولت‌های محلی یا پادشاهی، عدم هدف گذاری و تا حدود زیادی عدم گمرکی بوده است. برای هیچ یک از حکام این شهرهای بزرگ و مرتبط اهمیتی نداشته است که چه چیزی به چه مقدار توسط چه کسی و در ازای چه چیزی تاخت زده می‌شود. به جز موارد بسیار جزئی در مورد علائق شخصی یک پادشاه یا قوانین مذهبی مثل حرمت شراب و سایر محرّمات، هیچ قانون دولتی یا سیاستی دیگری بر بازارها حکمفرما نبود (برودل، ۱۴۰۲: ۱۷۶-۲۱۰).

عدم هم‌سرنوشتی منافع فردی: تصمیم یک بازرگان برای فروش مقداری کالا به مقصدی خاص، باعث تغییر در نفع و ضرر دیگری نمی‌شد (Herera, 2023: 10-12). عبور کاروان‌ها از یک مسیر موجب سود و ضرر معناداری برای یک سرزمین نبود و بر سرنوشت پهنه‌های مرتبط با آن اثری نداشت. جنگ‌های اندکی که شاهان یا حکام محلی ممکن بود بر سر یک گذرگاه شکل دهند، به دنبال خلق منفعت یا گشودن یک فضای منفعتی و حتی خلق قدرت سرزمینی نبود (Ibid: 20-22). در واقع

اگر بر حسب واژگان منفعت صحبت کنیم، می‌توان گفت... که ارزش اقلام مورد مبادله در بازارها نسبتاً بی‌اهمیت بوده است... و جامعه چه برای بقا و چه برای تولید ثروت به این نوع داد و ستدها وابسته نبوده... هیچ "گروه" مشخصی خود را وقف این راه نمی‌کرده است (سوئدبرگ، ۱۳۹۵: ۲۶۰).

بلکه تنها بر اساس میل و رغبت "فردی" و سود یا سودای شخص بازرگانان مبادلات راه دور انجام می‌شده است. به تعبیری دیگر: «... تصمیمات، محاسبات و کنش بازیگران در این دوران به "سمت" خودشان متوجه بود و به سوی دیگری معطوف نبود...» (همان: ۲۶۶). به عبارت دقیق‌تر، جهت مبادلات و بازرگانی در این دوران، فردی بود. همین امر به افراد فرصت می‌داد که در نهایت آزادی به پیگیری سود خود بپردازند.

عدم تشکیل ائتلاف‌های تجاری: پیگیری مؤلفه گسترش تجارت بین الملل در مسیرهای ابریشم نشان می‌دهد گرچه این مورد باعث رشد و رونق بازارهای محلی شده بود اما

تبعات پدیده‌ای نداشت و آنچه از تجارت بین الملل گسترده مد نظر اقتصاددانان است حاصل نمی‌شد. این حجم زیاد از ارتباطات بازرگانی، برای بازارها نمی‌توانست شبکه‌های هم‌سرنوشت و یا به عبارتی یک "کلیت" بین اقشار و طبقات مختلف ایجاد کند. هرچند ممکن بود تأثیر و تأثری اندک بر هم بگذارند. در این جاده بازاریابی به نام بازار مکاره شکل می‌گرفت (Sombart:1911) که شبیه نمایشگاه‌های بازاریابی بودند. ارباب برپا کننده آن تلاش می‌کرد مبادلات بیشتری را خلق کند و سودی از ایجاد مبادله بین طرفین ببرد، در آن بازرگانان می‌توانستند اتراق کنندف سایر بازرگانان را بشناسند و با صنعتگران آشنا شوند. اما این ارتباطات هرگز به ایجاد ائتلاف‌های تجاری بزرگ، بادوام و گسترش یابنده منجر نگردید. بازار یک گروه و شبکه منسجم و پایدار نبود. چرا که روابط اقتصادی در آن محدود به معامله بود و با اتفاق مبادله آغاز و پایان می‌گرفت. روابطی بیش از داد و ستد در آن‌ها وجود نداشت. یکی از معدود ائتلاف‌های تجاری در این مسیر طبق شواهد ضبط شده در یونسکو سغدیان هستند گروهی از ایرانیان ساکن در سرزمین‌های شمال شرقی ایران که تلاش می‌کردند معتمد مردم باشند، به بازرگانان خدمات مالی و بازاریابی ارائه دهند. آن‌ها بر اساس مرام اخلاقی خاصی کار می‌کردند و در واقع یک هویت اجتماعی در بازار بودند و هیچ ابتدایی بر طرحی اقتصادی از سود و منفعت نداشتند. کما اینکه وقتی تاریخ قدرت‌ها و تجارت بری پایان یافت و قدرت و تجارت بحری آغاز شد، سغدیان موقعیت تجاری و اجتماعی خود را به سرعت از دست دادند. آن‌ها هیچ تلاشی برای باقی ماندن در مسیر تجارت جدید نکردند از جمله ارتباط گرفتن با تجار جدید و یا جابجا کردن مکان خدمات خود از مسیر قدیمی به مسیر جدید تجاری (Zhang, 2017: 379-382).

عدم شکل‌گیری محاسبات اقتصادی: جهت فردی مبادلات و سود در این دوران، یعنی پراکندگی منافع فردی، نه تنها باعث شده بود که ائتلاف‌های اقتصادی هدفمندی به وجود نیاید و ائتلاف‌های موجود نیز نتوانند طرحی عمومی برای منافع خود بسازند که از طریق آن، شبکه هم‌پیمانان هم منفعتی را خلق کنند، که سایر محاسبات اقتصادی و طرح‌های تجاری هم برایشان ضرورتی پیدا نمی‌کرد. قرن‌ها و شهرها، بازرگانان از معیارهای سنجش، اندازه‌ها، پول‌ها، شاقول‌ها و گزهای متفاوت استفاده می‌کردند (برودل، ۱۳۸۰: ۱۰۵-۱۲۵). در واقع هیچ یک از شاخص‌های تجاری که امروزه می‌شناسیم در دوران تجارت آزاد جهانی جاده ابریشم با جهت منافع فردی، حاصل نشده است. با وجود خطر بالای راهزنان یا مسیرهای دشوار زمینی و دریایی، ایده بیمه یا هر شکل دیگری از محاسبات تقسیم

ریسک و تضمین امنیت پایدار و سازمان یافته شکل نگرفت. حتی محاسبات مربوط به زمان، بازگشت اصل سرمایه. در واقع بسیاری از این محاسبات مانند تراز تجاری که امروزه می‌شناسیم نمی‌توانستند در شرایط مبادله برای مبادله و برای منفعت فردی رخ دهند.

نتیجه اینکه به تعبیری در این دوران طولانی سازمان بازار وجود نداشت. بازار صرفاً به "مکان" بازار اطلاق می‌شد. در متون تاریخ اقتصاد در ارجاع به این بازارها از اصطلاحات نظم یا انتظام که در مورد بازارهای کنونی بسیار پرکاربرد است استفاده نشده است. همین امر نشان می‌دهد که بازار در این دوران تا چه حد حامل معنای فیزیکی بوده و از ارجاع به خصیصه‌های سازماندهی‌کننده و مکانیزم (سازوکار) فاصله داشته است (White, 2002:17). اینها همه یعنی مبادله برای صرف نفع فردی، نمی‌توانست جمع، مازاد جمعی و یا اتصال شبکه‌ای هم سرنوشت خلق کند. بدون شبکه روابط هم سرنوشت داخل یک مجموعه و کل و به تبع آن مکانیزم هم معنایی ندارد. سازوکار در جایی معنا دارد که یک "کل" وجود داشته باشد و کل نیازمند هماهنگی و همجهتی حرکت اجزاء با هدف غایی است. بازار در آن دوران کلیت نبود و نیازمند این نبود که اجزایش با هم هماهنگ شوند. به همین سبب است که می‌توان از چیزی با عنوان "جهت" در کنار هدف مبادله نام برد. جهت مبادله با هدف مبادله الزاماً یکی نیست. هدف همواره باید سود و نفع فرد باشد اما جهت مبادلات در بازار می‌تواند چنین نباشد.

آیا این همه را باید به سبب عدم انباشت تجربه و دانش بشری دانست؟ یا به حساب تفاوت‌های فرهنگی گذاشت؟ برای اثبات این مدعا که تاریخ و پیشرفت و انباشت تجربه و دانش در این میان اثرگذار نبوده است لازم است به تاریخی پیش از تاریخ جاده ابریشم بنگریم و برای بررسی اثر فرهنگ، به قسمت غربی جاده ابریشم باز خواهیم گشت.

۲.۲ بازار در یونان باستان؛ تنش دولت‌شهرها و رونق بازار شهر

در یونان باستان بین دولت - شهرها رقابت شدیدی وجود داشت و به همین خاطر قدرت و ثروت دولت شهرها اهمیت پیدا کرده بود (Wycherley, 1976: 60-66). افزایش این قدرت و ثروت می‌توانست نیروی بازدارنده‌ای در قبال دولت شهر دیگری به حساب آید. به واسطه همین رقابت‌های بین واحدهای سیاسی (شهرها) و وابسته شدن وضع اقتصادی تک تک شهروندان با قدرت حاکمان شهری، مفاهیم، امکانات، قواعد و محاسبات خاصی - گرچه محدود- پدیدار شده بود و ورود و خروج کالا و ثروت به شهر برای حکام محل توجه،

تشکیل بازار؛ ... (حسین کچوئیان و معصومه ندیری) ۱۶۳

محاسبه و قانونگذاری گردیده بود. طبق یک گزارش تاریخ اجتماعی از بازارها، معماری خاص بازارهای دولت - شهرهای یونان باستان که بازار را با محل دستگاه قضا، معابد مذهبی و محل انجام جشن‌ها و ورزش‌های همگانی و تئاتر آمیخته بودند، خلایقیت و ابداع ناشی از همین تنگنای تنش بین دولت - شهرها بوده است تا بر تقاضای بازار، رشد آن و نیز ارتباط بازار با سایر اجزاء جامعه بیافزایند. (Zukin, 1990: 1-36). در واقع می‌توان گفت هر دولت - شهر یونانی، آگوراها را با نیازهای سیاسی خود، تطبیق داده بود و ضمن اینکه این کار به رشد بازار و صنعت منجر شده بود، یک جهان اجتماعی و تقسیم کار اقتصادی خاص برای شهر خلق کرده بود که همزمان شهر را در نسبت سیاسی - اقتصادی با سایر شهرها نیز قرار داده بود. به عنوان مثال رونق تجارت و صنایع در بازار شهر کورینتس (Agora of Corinth) را محققان به تصمیم حاکمان شهری مبنی بر ساختن بازار در یک نقطه جغرافیایی خاص با مزیت‌های اقتصادی - نظامی مرتبط می‌دانند (Ibid: 91). چیزی که سبب شده بود سایر شهرها برای مبادلات دریایی به این شهر وابسته شوند که همین امر راه‌های تجاری متعددی پدید آورده بود. کورینتس یک بندر شهر بود و سایر شهرها نیز به واسطه همین تنش سیاسی، هر یک تلاش کرده بودند یک مزیت اقتصادی و یا نوعی تخصص در تأمین یک کالا یا خدمات کسب کنند (Rodrigue, 2024: 408-412). در یک جمله می‌توان تفاوت بازرگانی در جاده ابریشم با تجارت در دولت - شهرهای یونان را در همین جهت تجارت تفسیر کرد. در یونان باستان تجار و صنعتگران ضمن اینکه برای افزایش ثروت و سود شخصی کار می‌کردند، باید نتیجه نهایی فعالیت اقتصادی آن‌ها، بر قدرت و ثروت شهر می‌افزود.

با این وجود هنوز ممکن است بتوان در اصل نسبت بین رشد محاسبات عقلانی بازار و صنایع با تنش دولت - شهرهای یونانی تردید کرد و مثلاً چنین عنوان کرد که گستردگی بازار، اهمیت، مرکزیت داشتن و ارتباطات جهانی یا سایر ویژگی‌های نژادی و حتی فرهنگی مانند وجود آزادی، نبود زندگی قبیله‌ای مانند شرق مرتبط بوده است؟ باز در اینجا نیاز است با مطالعه تطبیقی تاریخ اجتماعی - اقتصادی بازارها این موضوع را سنجد. ایتالیا، مرکز ارتباطات تجارت جهانی از نظر نژادی، جغرافیایی، فرهنگی بیش از مسیر شرقی جاده ابریشم با آتن قرابت داشته است و حتی میراث برخی صنایع یونانی را نیز در دست داشته است (Wilson, 2018: 45-61). باید دید وضعیت مؤلفه‌های اصلی این پژوهش با بازار در ایتالیا به چه صورت بوده است؟

۳.۲ روم؛ مرکز تجارت آزاد جهانی (قرون ۱۲-۱۶ میلادی)

دولت - شهرهای ثروتمند و متخصص ایتالیا که در انتهای مسیرهای آبی و خاکی تجارت جهانی آن دوران قرار داشتند در اثر ارتباط با یونان، مسلمانان، هند و چین، فناوری‌ها، صنایع کارگاهی و هنری آن‌ها را کسب کرده بود (لیست، ۱۳۷۰: ۱۵-۱۳). گفته می‌شود تنها در شهر فلورانس در قرن ۱۲ میلادی، ثروتی بیش از مجموع ثروت بریتانیا و ایرلند در سال‌های نخست ملکه الیزابت اول وجود داشته است (همان: ۴۵-۵۱). مهمترین صنایع تبدیلی جهان، کارگاه‌های پیشرفته، خاک حاصلخیز، دسترسی به مسیرهای تجاری، عبور کاروان‌های تجاری از سرق به اروپا از طریق روم، تقریباً همه شرایط مطلوب اقتصاددانان را داشته است. با وجود دانشگاه‌های معروف، ارتباطی بین صنایع کارگاهی و تجار با این دانشگاه‌ها برقرار نشد. این شبکه تجاری بزرگ حتی به اختراعات و اکتشافات مرتبط با تسهیل تجارت مانند کشتی سازی هم چندان نااثر نیامد. محاسبات تجاری، سنجه‌ها و مقیاس‌های واحد، پول واحد و هیچ یک از اجزاء و عناصر عملکرد سیستمی یک بازار عقلانی و بازار آزاد در این تاریخ و جغرافیای با شکوه پدیدار نشد.

۴.۲ اتحادیه هانسیاتیک (Hanseatic League) (قرون ۱۲ تا ۱۶ میلادی)

باز اگر عاملیتی برای تاریخ یک عصر و عوامل کلان آن یا عوامل فرهنگی قائل باشیم، نمونه دیگری در زمان تجارت روم وجود دارد که نقش عاملیت تنش سیاسی در تشکیل بازار را نشان می‌دهد. برای تجار آلمانی گرچه مبادله کردن با همسایه جنوبی (روم) ساده‌تر و به لحاظ اقتصادی به صرفه‌تر بود اما آن‌ها به رهبریت شاه هانری اراده کردند که از وضعیت تحقیرآمیز خود دریابند و در سودای قلمرو اقتصادی مانند روم بودند (Bowers, 1994: 524-525). آن‌ها اندک اندک یک ائتلاف ساختند. شبکه‌ای از تجار، نیروهای نظامی، اصناف و متولیان شهرهای بزرگ در اروپای مرکزی و شمالی. دویست شهر و شهرک را از طریق ساختن راه‌های تجاری و تقسیم کار به هم متصل کردند که حدود ۸۰ مورد را که عمدتاً بندر بودند خود احداث کرده بودند. نتیجه این اتصال‌های اجتماعی - اقتصادی هم جهت این شد که اختراعات متعدد، رشد فناوری‌های مرتبط با صنایع کارگاهی، تقسیم کار اقتصادی، ابداع برخی محاسبات و سنجه‌ها به حدی نوآورانه بودند که به عنوان یک گسست در تاریخ برخی صنایع در موزه‌ای به نام همین اتحادیه در اروپا نگه داری می‌شوند (Ibid). برخی تحلیل‌گران یا تاریخ‌نویسان اقتصادی مهمترین علت فروپاشی این اتحادیه را

تشکیل بازار؛ ... (حسین کچوئیان و معصومه ندیری) ۱۶۵

عدم تعهد و پیوند سیاسی موطنی اعلام کرده‌اند که در نهایت نتوانست در برابر اقدامات ملی گرایانه انگلستان تاب آوری داشته باشد. اتحادیه از جایی صدمه دید که یک ایده تجاری مرکزی، موقعیت سیاسی تولید را در میان آن‌ها بی معنا کرده بود. شعار بازرگانان هانسی این بود: «از هر جا ارزانتر است بخر» (Zimmern, chap:VI). آن‌ها مواد اولیه را عمدتاً از جاهایی می‌خریدند که به نسبت سیاسی و موقعیت ژئوپلیتیک آن توجه نداشتند و صرف ارزانتر درآمدن مبادله آن را انجام می‌دادند. در نتیجه انگلستان و دانمارک موقعیت خاصی در تأمین مواد اولیه تولید اتحادیه هانس پیدا کردند و انگلستان با تکیه بر ملی‌گرایی در تولید، توانست نیروی سیاسی کافی برای جنگ و پیروزی پیدا کند. علی‌رغم اینکه از نظر امکانات نظامی هیچ شباهتی به این اتحادیه نداشت.

۵.۲ مرکانتیلیسم؛ پیدایش جهت در مبادله و تولد مکانیزم بازار

با آغاز تحولات دینی از قرن ۱۲ به بعد و پیدایش دولت - شهرهای اولیه در سراسر اروپا در کنار تحولات اقتصادی مثل ابداع پول واحد اتحادیه هانس که به کشاورزان اجازه می‌داد از زمین‌های اربابی فرار کنند و به نیروی کار شهری پیوندند (Pye, 2015: chap1)، به همراه گسترش تجارت با راه دور، تغییرات در روابط اقتصادیسیاسی، تغییرات درون نهاد کلیسا، قحطی، جنگ‌ها، تنش‌های اجتماعی و ... بین قرون ۱۲ تا قرن ۱۶ میلادی، پدیده‌ای به نام مرکانتیلیسم اندک در سراسر این قاره پرورش یافت. دولت - شهرهای اروپایی بعد از اصلاحات دینی و گسیختن رابطه‌شان با کلیسای مرکزی، توانسته بودند مازاد درآمد و تولید واحد شهری خود را برای خود نگه دارند (Schmoller: 1865: 25-27). انباشت ثروت به آن‌ها امکان می‌داد تا انگیزه بیشتری برای کار و تجارت پیدا کنند و بر این مازاد بیافزایند. اندک اندک مبادله با شهرهای اطراف و راه‌های دورتر رونق گرفت و نتیجه این شد که قدرت و سرنوشت حاکمان شهری با سرنوشت تجارت و سرمایه‌تجار و صنعتگران درهم آمیخته شد. تصمیم بر توسعه تجارت به نحوی که بر قدرت دولت - شهرها بیافزاید پیامدهایی را در پی داشت. پی‌گیری تاریخ اجتماعی - اقتصادی اروپا و تاریخ اجتماعی بازار در این دوران نشان می‌دهد که چند اتفاق مهم سلسله‌وار به پیدایش شکل جدیدی از بازار و درافتادن محاسبات بازاری که امروزه ما آن‌ها را محاسبات عقلانی و نیروی مکانیزم و خودتنظیم‌گری بازار می‌شناسیم به وجود آمدند.

تشکیل واحدهای سیاسی شهری و پیدایش مفهوم منفعت عمومی

بحران‌های به وجود آمده ناشی از تحولات روابط اقتصادسیاسی باعث شد این امور همچون مسائل حکمرانی و مسئولیت‌های حاکمان جدید صورتبندی شود. به همین سبب راه حل نیز در افزایش ثروت و قدرت واحد شهر دیده می‌شد. این موضوع چیزی به نام منفعت عمومی و ارتباط بین عملکرد و منفعت افراد شهری با منفعت حاکم و منفعت شهر را در یک پیوند جدید و ناگسستنی قرار داد. همانقدر که منفعت شهر می‌توانست منافع تجار منفرد را برآورده کند. یعنی امکانی برای کسب منفعت فردی باشد. این نخستین بار بود که یک جهت عمومی در اقتصاد ظاهر می‌شد. یکی از اتفاقات مهم در این دوران که تاریخ نگاران اقتصادی و محققان تاریخ اجتماعی بازار به آن بسیار توجه دارند پیدایش پدیده خرید امتیاز شهروندی توسط تجار است (Allen, 1991 Chap.2). بازرگانان و صنعتگران از اقصی نقاط قاره برآورد می‌کردند که کدام شهر به واسطه جنگ‌ها و قلمرویی که از آن خود کرده است، شبکه‌ای که دارد و بازاری که توانسته ایجاد کند، می‌تواند بهترین فرصت و امکان تجارت را به تاجر بدهد و بر اساس این محاسبات، برای عضویت در آن شهر اقدام می‌کردند (Hume: 1720, Vol.1- chap1).

پیدایش جهت عمومی تجارت و پیدایش قوانین محاسباتی در بازار

هر قدر که ایده شهر و نیروی سیاسی آن، تجارت را پیش می‌برد، رقابت و تنش بین دولت - شهرها نیز افزوده می‌شد. این موضوع تصمیم‌گیران اقتصادی (تجار و حاکمان شهری) را به تصمیم‌گیری‌های جدید و می‌داشت. در اثر فشار این تنش برای بقا، طرح‌های زیادی برای ایجاد منفعت و مراقبت از منافع شهر ریخته می‌شد. برخی از مهمترین محاسبات برآمده از چنین طرحی در سازماندهی اقتصاد را می‌توان اینگونه برشمرد:

۱. پیدایش محاسبات تعرفه بندی برای ایجاد یک پهنه اقتصادی - سیاسی نیرو بخش به شهر. مرکانتیلیست‌ها را عموماً با صفت مونوپولی و تعرفه بندی می‌شناسند. اما باید توجه کرد که شدت توجه آن‌ها به محاسبات سود در قلمرو منفعتی دولت - شهرهایشان بود که باعث پیدایش نظام تعرفه گذاری شده بود(. این نظام خود به گسترش پهنه‌های اقتصادی - سیاسی دامن زد.

تشکیل بازار؛ ... (حسین کچوئیان و معصومه ندیری) ۱۶۷

۲. پیدایش محاسبات تراز تجاری، ارزش افزوده تمایز بین دارایی و ثروت و ابداع خزانه عمومی. تامس مان از مدیران کمپانی هند شرقی انگلستان بود. تامس مان طرحی را در انداخت که به واسطه آن با تمایز مفهومی بین دارایی و ثروت (Thomas Mun, 1621) امکان انجام محاسبات اقتصادی و ریاضیاتی جدیدی پدید آمد. از جمله اینکه تراز تجاری یعنی میزان صادرات و واردات یک کشور قابل اندازه گیری شود. دو امری که تا پیش از این به حدی انفرادی بودند که لزومی نداشت حاکم یک شهر همه آنها را حساب کند و اصلاً اگر میخواست هم نمی توانست چون هیچ فرمول محاسباتی برای این کار وجود نداشت.

۳. پیدایش محاسبات پولی و مالی: در یک پژوهش تاریخی در مورد پیدایش سرچشمه های نخستین محاسبات پولی و مالی پژوهشگران تاریخ اقتصاد به دوران مرکانتیلیسم اشاره کرده اند. تحولات آن دوران و تصمیم گیری های دولت های ملی بر اساس طرحی که از به دست آوردن و ساختن قلمروی جدیدی برای خود در اقتصاد داشتند، نخستین تصمیمات پولی و مالی پدیدار شد که بعدها امکان طراحی نمودارها و محاسبات عددی را داد (Aizen man and lee, 2006: 10-16).

۴. پیدایش محاسبات زمان در تجارت: بعد از ابداع پول ملی واحد در تجارت و عبور از دوره شمش گرایی، به واسطه فشار دولت های ملی برای رقابت با یکدیگر و به دست آوردن سهم بیشتر از بازار راه دور، محاسبه زمان در تولید و تجارت اهمیت پیدا کرد. یکی از نتیجه های اندازه گیری واحد زمان که در این دوران خلق شد، گرینویچ بود. (Ibid: 35-41) گرینویچ به عنوان مبدأ زمانی برای تنظیم ساعت واحد تجاری و تحویل به موقع کالاها مورد استفاده واقع شد. مورد دیگری از محاسبات زمانی در تولید را وبر مربوط به شیوه سازماندهی کار کارخانه ای می داند و در یک مطالعه تاریخی بر صنعت نساجی نشان می دهد چگونه اهمیت یافتن زمان، موجب خلق کارخانه شد و پیدایش کارخانه فراخوان انباشت علم و تکنولوژی نبوده است (Weber, 1922: 320-328).

دوره پیدایش مرکانتیلیسم با ظهور دولت های ملی همراه بود و نیروی ملی و جهت عمومی که این دولت ها پدید آوردند، به پیدایش و توسعه محاسبات عقلانی در بازارها ختم شد. همچنین روش های سازماندهی امر اقتصادی که بر پایه مفاهیم مرتبط با محاسبات سود و زیان بودند همگی در زمانه پیدایش همین جهت و نیرو خلق شدند.

۳. نتیجه‌گیری

با این وصف مطالعات تاریخی انجام شده در راستای سنجش نظریه آدام اسمیت چند چیز را نشان می‌دهند:

- بازار در عصر دولت‌های ملی با بازار در زمان‌های پیشین متفاوت است. تاریخ اجتماعی بازار نشان می‌دهد، نیروی سیاست موجب خلق محاسبات اقتصادی، تشکیلات بازار شده است. مکانیزم در یک سیستم رخ می‌دهد و سیستم یعنی مجموعه‌ای منسجم و هماهنگ. تاریخ نشان می‌دهد بدون دخالت دولت‌های ملی این نیروی هماهنگ کننده در بازارها وجود نداشته است. بنابر این مفروضی که وی در رساله احساسات اخلاقی پرورش داده است و نظریه بازار را مبتنی بر آن چیده است، توسط نمونه‌های تاریخی متعددی نقض می‌شوند.
- پیوستگی منافع فردی با هم و با منافع عمومی و ملی تنها به واسطه «جهت» ممکن است. در واقع تا «جهت» در کار نباشد، سیستم و کلیت هم معنایی ندارد.
- جهت در بازار بعد از پیدایش دولت - شهرهای اروپایی و اشکال اولیه دولت - ملت‌ها پدید آمد. چون عمومیت در این دوران شکل گرفت و بر سیاست و بازار اثر گذاشت.
- فشاری که جهت مبادلات به واسطه نیروی دولت‌های ملی بر صحنه سازماندهی اقتصاد وارد می‌کرد، سبب پیدایش سیاست‌های اقتصادی، محاسبات اقتصادی، سنجه‌ها، واحدها و مقیاس‌های اندازه‌گیری واحد شد. تعرفه، مالیات، تراز تجاری، ثروت ملی، محاسبات زمان در تجارت، محاسبات مربوط به سیاست‌های پولی و مالی و خزانه از نمونه‌های اولیه این امر هستند که نشان می‌دهند محاسبات اقتصادی برآمده از پیگیری منفعت فردی صرف در بازار نیستند بلکه هرگاه منافع فردی ذیل طرحی نامحساباتی (امر ملی و گفتار ملی) قرار گرفته است، در تاریخ به پیدایش محاسبات اقتصادی منجر شده است و هیچ محاسبه‌ای بر اساس منطق ریاضیاتی صرف و عقلانیت اقتصادی صرف خلق نشده است.
- جهت عمومی در بازار را می‌توان تفسیر درست تری برای دست نامرئی (نیروی نظم بخش و هم جهت کننده منافع فردی متضاد و پراکنده) اسمیت دانست. بازار در مفهوم علم اقتصاد مدرن، به مثابه یک سیستم دارای نظم زمانی امکان دارد که سیستم

تشکیل بازار؛ ... (حسین کچوئیان و معصومه ندیری) ۱۶۹

و اجزاء آن یک کلیت منسجم و هماهنگ باشند که همگی در یک «جهت» سازماندهی می‌شوند.

البته که این جهت نمی‌تواند همچون دستور و آیین نامه صادر شود و وضعی ایدئولوژیک پیدا کند. بلکه گفتار سیاسی یک دولت اگر بتواند خود را چونان یک پیشنهاد که امکان خلق پهنه اقتصادی - سیاسی و خلق منفعت را داشته باشد طرح کند، موفق می‌شود یک فضا و جهت برای بازی بازیگران بسازد. این فضا و جهت همچون نیروی حرکت، اجزاء را به سمت معینی هدایت خواهد کرد و آنوقت است که کارکرد و عملکرد هر جزء، همزمان می‌تواند کارکرد کل نیز باشد. کمونیسم شوروی گرچه موفق شد در تنش با آمریکا برخی صنایع و تکنولوژی‌ها را ابداع کند اما به واسطه اینکه گفتار مالکیت اشتراکی نمی‌توانست در موقعیت عمومی بایستد (یعنی همزمان منفعت فرد و منفعت کل) را تأمین نماید و نیازمند حذف فردیت به نفع کلیت بود، نتوانست در نهایت اقتصاد و بازاری بسازد. محاسبات سود و زیان در آن قابل دراندازی نبود. کسی نه می‌توانست سودی ببرد نه به تبع آن زبانی ببیند. بازی بازار از این جهت، فرو بسته می‌شد و حرکت اجزاء مقلدور نمی‌شد. شوروی در صنایع مدنی هم ناموفق عمل کرد. در واقع گفتارهای سیاسی که موفق می‌شوند در نقطه عمومیت بایستند، موفق می‌شوند همزمان که بازار را خلق می‌کنند، ملت سازی هم داشته باشند. از همین روست که «جامعه بازار» و «جامعه تجاری» چونان صفات جامعه از دوران دولت - ملت‌ها به بعد واقع شده است. به این نحو عمومیت و ملیت، امکان فردیت است و اگر نباشند حتی منفعت فردی هم سرنوشت دیگری می‌یابد و قابل پیگیری به صورتی که باید، نخواهد شد.

جدول (۱) خلاصه‌ای از دستاوردهای این پژوهش را نمایش می‌دهد و به واسطه آن می‌توان دید که نیروی یک طرح سیاسی (نامحساباتی) چگونه محرک خلق محاسبات اقتصادی بوده است و بازار و اقتصاد بدون طرحی عمومی، نمی‌توانند به مثابه یک مجموعه منسجم همجهت و قابل مطالعه و محاسبه در دسترس علم اقتصاد قرار گیرند.

شکل بازار	ویژگی‌های اقتصادی دوره	مؤلفه اصلی ایجاد تمایز	دوره اقتصادی
بازارهای شهری	بازرگانان منفرد بازیگر اصلی بودند.	جهت در مبادلات وجود نداشت	بازرگانان جاده‌های ابریشم (مسیرهای آزاد تجارت جهانی)
	ائتلاف و اتحادیه‌های تجاری با دوامی وجود نداشت و موارد محدود موجود بسیار محلی و مبتنی بر مرام اخلاقی عمل می‌کردند.	هدف اصلی	

شکل بازار	ویژگی‌های اقتصادی دوره	مؤلفه اصلی ایجاد تمایز	دوره اقتصادی	
بازارهای مکاره	ارتباط مولد بین نیروهای اقتصادی با نیروهای سیاسی، نظامی و اجتماعی وجود نداشت.	مبادلات سود فردی بود.		
	چانه زنی و همکاری‌های محدود مبادلاتی شیوه سازماندهی اصلی بود.			
	سنجه‌ها، مقیاس‌ها و پول‌های متعدد اجازه شکل‌گیری سرعت و برخی سازماندهی‌ها در تجارت را نمی‌داد.			
آگوراها بازارها محل اتصال و اجتماعی اجزاء مختلف اقتصادی - سیاسی - نظامی و اجتماعی شهر بودند	وضع برخی قوانین تجاری و بازاری	هدف سود فردی جهت: قدرت دولت - شهر	دولت - شهرهای یونانی	۲
	ایجاد موقعیت جغرافیایی - سیاسی ممتاز برای بازار شهر			
	ایجاد سیاست‌های مرتبط با راههای تجاری			
	تلاش عمومی برای اتصال بازار شهر به بازارهای راه‌های دور			
	تنش و رقابت اقتصادی - سیاسی بین شهرها			
بازارهای شهری پررونق	انباشت ثروت در میان تجار منفرد	هدف سود فردی جهت: وجود نداشت	دولت - شهرهای رومی	۳
	گسترده‌گی مبادلات			
	تخصص یافتن شهرها در یک کار مشخص			
	عدم پیوند اقتصادی - سیاسی - نظامی بین شهرها			
	ابداع خدمات صرافی گسترده			
	پول و سنجه‌های متعدد			
	قدرت نظامی و سیاسی شهر از امر تجارت و بازار دور بود و سرنوشتشان به یکدیگر گره نخورده بود			
بازارهای پر رونق و تا حدودی به هم متصل و هم سرنوشت (بازار منطقه‌ای)	پیدایش نخستین اتحادیه تجاری مشترک المنافع	هدف سود فردی جهت: قدرت اقتصادی اتحادیه بر علیه بازار روم	اتحادیه هانس	۴
	ابداع نخستین جغرافیای اقتصادی			
	ابداع شوراهای سیاست‌گذاری برای اقتصاد شهر			
	تحولات در سازماندهی تجارت و تولید			
	تقسیم کار اقتصادی			
	ارتباط تجار با واحدهای تولیدی			
	ایجاد ارتباطات اجتماعی بین اصناف و ذینفعان مختلف برای ایجاد امکان منافع و			

تشکیل بازار؛ ... (حسین کچوئیان و معصومه ندیری) ۱۷۱

شکل بازار	ویژگی های اقتصادی دوره	مؤلفه اصلی ایجاد تمایز	دوره اقتصادی	
	سرنوشت مشترک			
	ارتباط گیری تجار با حاکمان شهری و نظامیان برای توسعه تجارت			
	توسعه ابداعات و اختراعات مرتبط با تجارت و بازار			
بازار همجهت هم سرنوشت و سیستم وار شد	پیدایش منفعت عمومی و ملی	هدف: نفع فردی جهت: نفع ملی / عمومی	مرکنتیلیسم	۵
	صورتبندی مسائل شهر به عنوان بحران حکمرانی (مسئولیت یافتن سیاست در قبال جزئیات زندگی شهری)			
	پیوند یافتن قدرت حکام شهری با ثروت شهر			
	پیدایش محاسبات ریاضیاتی تجاری اولیه			
	پیدایش سیاست های پولی و مالی اولیه			
	پیدایش مفهوم سیاستگذاری اقتصادی			
	پیدایش سنجه ها و مقیاس های اقتصادی واحد بین مناطق تجاری مختلف برای ایجاد سهولت و سرعت در تجارت			
	معنادار شدن زمان در سازماندهی تجارت و تولید			
	پیدایش شیوه های نوین سازماندهی			
	ابداعات و اختراعات مرتبط با تجارت و بازار توسعه یافت			
	پیوندهای سیاسی - اقتصادی - نظامی و اجتماعی توسعه یافت			
	ایجاد قلمرو سیاسی - اقتصادی فراتر از مرزهای فیزیکی			
رقابت بین دولت - ملت ها				

پی نوشت

1. Smith, Adam (1759) **The Theory of Moral Sentiments**. Glasgow Edition, 19980. ISBN: 978-0-86597-012-0.

کتاب‌نامه

- اسکاچپول، تدا (۱۳۹۲) *بینش و روش در جامعه‌شناسی تاریخی*. ترجمه هاشم آغاجری. تهران: انتشارات مرکز. چاپ دوم.
- اسمیت، آدام (۱۳۵۴). *ثروت ملل*. ترجمه سیروس ابراهیم زاده. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- برودل، فرنان (۱۳۸۰) *بازنگری در تمدن و سرمایه‌داری*. ترجمه فیروزه مهاجر. تهران: نشر دیگر.
- برودل، فرنان (۱۴۰۲) *تمدن و سرمایه‌داری*. ترجمه فرهنگ رجایی، انتشارات علمی و فرهنگی. جلد دوم.
- زدلاجک، توماس (۱۳۹۷). *اقتصاد خیر و شر؛ از گیلگمش تا وال استریت*. ترجمه احمد علیقلیان. تهران: فرهنگ نشر نو.
- سوئدبرگ، ریچارد و گرانووتر، مارک (۱۳۹۵). *جامعه‌شناسی اقتصادی ساخت اجتماعی و کنش اقتصادی*. ترجمه علی اصغر سعیدی. تهران: انتشارات تیسرا.
- لیست، فریدریش (۱۳۷۰). *نظام ملی اقتصاد سیاسی*. ترجمه ناصر معتمدی. تهران: انتشارات سهامی انتشار.
- میل، جان استوارت (۱۴۰۰). *اقتصاد سیاسی و روش آن*. ترجمه فرزانه شفاء. فصلنامه بابل. شماره (۴) پاییز و زمستان ۱۴۰۰.
- وبر، ماکس (۱۳۸۶). *اخلاق پروتستان‌تیزم و روح سرمایه‌داری*. ترجمه عبدالکریم رشیدیان و پریسا منوچهری کاشانی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

Aizen man, Joshua and Lee, Jaewoo (2006). **Financial Versus Monetary Mercantilism View of Large International Reserve Hoarding**. Publisher: Cambridge University. Pp: 10-16.

Allen, W.R. (1991). **Mercantilism**. In: *Eatwell*, The New Palgrave. Palgrave Macmillan, London. https://doi.org/10.1007/978-1-349-21315-3_58

Bowers, Richard (1994). **England and the German Hanse, A Study of Their Trade and Commercial Diplomacy**. *Speculum: A Journal of Medieval Studies*, 69(2), 524-526. Available at: https://aquila.usm.edu/fac_pubs/6547

Hasen, Valeria (2016). **The Silk Road: A New History with Documents**. Oxford University. E-book ISBN: 9780190208936.

Lewis, J (2018). **A History of the Silk Road**. Routledge Press,

Pye, Micheal (2015). **The Edge of the World: A Cultural History of the North Sea and the Transformation of Europe**. Publisher: Pegasus Books.

Rodrigue, Paul (2024). **The Geography of Transport Systems** (6th EDITION), New York: Routledge, 402 pages. ISBN 9781032380407. DOI: 10.4324/978100334319.

تشکیل بازار؛ ... (حسین کچوئیان و معصومه ندیری) ۱۷۳

- Smith, Adam (1759) **The Theory of Moral Sentiments**. Glasgow Edition, 19980. ISBN: 978-0-86597-012-0.
- Sombart, Werner (1911) **The Jews and Modern Capitalism**. New Bruns.
- Swedberg, R. (2018). **Max Weber and the Idea of Economic Sociology**. United States: Princeton University Press
- Herrera, F. Gricelda, and others (2003) **Cities' Vocabularies and the Sustainable Development of the Silk roads**. Germany: Springer Nature Switzerland.
- Hume, David ([1750] 2024) **The History of England: Volume 1**. Publisher: BoD – Books on Demand. ISBN: 9783752359503.
- Tilly, Charles, **from mobilization to Revolution**, Reading, Mass: Addison-Wesley publishing Company, 1972.
- Mun, Thomas, (1621). **A discourse of trade, from England into the East-Indies answering to diverse objections which are visually made against the same**. In the digital collection Early English Books Online. <https://name.umdl.umich.edu/A07886.0001.001>. University of Michigan Library Digital Collections. Accessed December 18, 2025.
- Turner, S. (2000). **The Cambridge Companion to Weber**. United Kingdom: Cambridge University Press.
- Frankopan, Peter (2018) **The Silk Roads: The extraordinary history that created your world – Illustrated Edition**. Publisher Bloomsbury Publishing. ISBN: 9781526608550.
- Weber, Max (1922). **General Economic History**. Traslated by Humbolt, Publisher: University of California.
- White, Harison (2002). **Crowded Markets: Allocation with Valuation in Context**. Un- Published Manuscript.
- Wycherley, Dennis (1976) **How the Greeks Built Cities**. 2nd ed. New York: Norton.
- Wilson, Andrew (2018). **Trade, Commerce, and the State in the Roman World**. From Collection of Oxford Studies on the Roman Economy. Oxford University Press. ISBN-13: 978-0198790662.
- Zimmern, Helen (2015). **The Hanseatic League - A History of the Rise and Fall of the Hansa Towns**. Publisher: Didactic Press.
- Zhang Y. and Elsner, W. (2017). **A social-leverage mechanism on the Silk Road: the private emergence of institutions in central Asia, from the 7th to the 9th century**. *Journal of Institutional Economics*, 13(2), 379–400. doi:10.1017/S1744137416000291.
- Zukin, Sharon and DiMaggio, Paul (1990). **Introduction of Capital: the social Organization of the Economy**. Cambridge: Cambridge University Press.